

проф. др **Зоран Ранковић**
Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Катедра за филологију
zrankovic@bfspc.bg.ac.rs

Библиотека Српске Патријаршије и њен значај за очување и прикупљање српског рукописног наслеђа

Сажетак. У овој раду аутор излаже историјат Библиотеке Српске Патријаршије и указује на рад посленика окупљених око Библиотеке на прикупљању и очувању српског рукописног наслеђа. Пројектима под окриљем Библиотеке Српске Патријаршије српско рукописно наслеђе, расуто по иностраним збиркама, али и у сакралним објектима и ризницама Српске Цркве, евидентира се, пописује и описује, и на тај начин „враћа“ у своју матицу – Цркву. Систематизацијом рада само под окриљем централне библиотеке Српске Цркве и благословом и старањем Светог Архијерејског Синода ова делатност постаје од општег значаја за Цркву и српски народ.*

У данашњој Србији није лако бавити се културом било да сте на пољу културе у улози самога радника или у оквирима институција. Србија није једина земља у окружењу којој новац „хронично“ недостаје, али спада у групу земаља који сопствену културу дефинишу као најнижи приоритет, или чак да, у визији оних који кроје политику ове земље, није приоритет, и зато су одвајање из буџета државе за културу међу најнижима у Европи. Културна политика државе Србије као да стоји на становишту да није потребно неговати аутентичне вредности српскога друштва, подстицати на стваралаштво и научни рад културне ствараоце српскога рода, помагати – подстицајно и финансијски – интерес за истраживање и неговање баштине српскога народа или настављати путем предака који су учествовали у стварању српске културе, историје и традиције. Стиче се утисак, не бих рекао и субјективан, да је све оно што је ван тржишно - комерцијалне сфере мање вредно. Да будем искрен, постоје и одступања од овог општеприхваћеног усмерења. Црквене и поједине државне институције препознају праве вредности српске културе и чине напоре да се проблеми превазиђу и српске културне вредности, које сведоче о континуитету српске културе, Цркве и државности, ставе на пиједестал који им и припада. Једна од таквих институција јесте и најстарија савремена библиотека у Срба – Библиотека Српске Патријаршије у Београду. Управа ове библиотеке, у име Ма-

* Рад је настао у оквиру пројекта бр. 179078 „Српска теологија у двадесетом веку: фундаменталне претпоставке теолошких дисциплина у европском контексту – историјска и савремена перспектива“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

тице свих Срба – Српске Православне Цркве – латила се задатка да поведе рачуна о свом писаном стваралаштву средњег века. Стога ћу у овој раду указати на историјат живота и рада, као и на значај Библиотеке Српске Патријаршије за очување српског рукописног наслеђа.

У свим епохама развоја цивилизованог друштва књига је имала значајну улогу. Она је била најважније средство ширења вере, културе, националних обележја једног народа и знања уопште. Веза хришћанства са писаном речи изнедрила је и у Византији и у западној Европи библиотеке у којима су сабирана дела непроцењиве вредности. Оне нису само доказ постојања култура различитих од савремене, него и „сећање“ на вредности које се временом и предефинишу, али и, као на примеру српског народа, неизбрисив доказ о постојању и трајању.

Свети Сава, први архиепископ самосталне српске цркве и величанствена фигура српске историје и културе, стоји на почетку историје библиотека у Срба.² Његовим радом на српској књизи постављени су основи Хиландарске манастирске библиотеке. О томе сведочи Хиландарски типик у коме стоји: „А приложисмо књиге, такође и свете сасуде и божаствене иконе, а у исто и свете ризе и завесе, и свукуда сваку красоту, и затим братији за телесну потребу што је могуће, о чему ако хоћете најјасније сазнати можете у хрисовуљама погледати“.³ Овим прилогом унете су у манастир Хиландар књиге, вероватно само богослужбеног карактера, али је тиме постављен темељ библиотеци овога манастира, која је постала родоначелник свим српским библиотекама. Из биографије Светога Саве сазнаје се да је он из Свете Горе и Солуна донео књиге у манастир Студеницу и Жичу – у Жичи, као будућем средишту српске архиепископије, одређено је и место за централну библиотеку у српским земљама – и да је сваком епископу, шаљући га на епископију, дао потребне књиге. Када је средиште српске архиепископије пренето у Пећ, тамо је смештена и српска централна библиотека. Библиотеке у Срба формиране су самим оснивањем манастира, тј. установљаване су манастирским типиком који, у свом првом делу, садржи правила о уређењу и управи манастира.

Сви српски манастири имали су библиотеке. Основу манастирске библиотеке чине књиге које се користе у цркви током годишњег богослужбеног циклуса. Књиге су у манастирима смештане у манастирске пиргове, где су биле најсигурније заштићене од пожара и пљачке. За време турских напада пропадале су управо библиотеке у пирговима, јер су их Турци нападали као стратешки важне војне објекте, палили их и рушили. Овако су страдале многе збирке књига у манастирима. Неке од њих су биле скромне збирке, садржале су књиге само за потребе богослужења и молитве, али било је и богатијих библиотека од којих су неке делимично сачуване до данас, као збирке из манастира Хиландара, Дечана, Пећке патријаршије, Крушедола и других манастира.

Књиге, рукописне и штампане, настале у српским средњовековним манастирима чине непроцењиву културну баштину Србије. Данас се оне налазе расуте по

² О историјском контексту најстаријих српских библиотека види: Г. Стокић - Симончић, *Књига и библиотека код Срба у средњем веку*, Панчево 2008.

³ Свети Сава, *Сабрана дела*; превод, предговор и коментари Томислав Јовановић, 2. издање, Београд 1998, стр. 29.

збиркама широм света и не зна се тачно колико их је сачувано: „Количина овог наслеђа, бројана у примерцима сачуваних књига, сразмерно је мала. Пошто још не постоји генерални попис и каталог свих српских средњовековних рукописа у земљи и иностранству (мада се на таквом попису последњих година интензивно ради), бројеви који се поводом тога наводе могу се узети само као приближне процене, али је представа о материјалној маси нашега књижевног наслеђа ипак у основи тачна. У Југославији, рачуна се, има око 3000 српских рукописа, а у иностранству, у библиотекама Грчке, СССР, Бугарске и других земаља, можда још толико“.⁴

Српске манастирске библиотеке делиле су бурну историју српског народа и не тако ретко на згариштима старих настајале су нове библиотеке, понекад без икаквих трагова и додирних тачака са претходним збиркама књижног фонда у истоме манастиру. Библиотеке другог типа, приватне, нису ни сачуване. То је и констатовано: „На жалост, ми немамо ниједну сачувану „лаичку“ библиотеку – дворску или властелинску, већ само неколико манастирских библиотека, па и то у стању које је резултат многих несрећа и случајности; ниједну која би попут многих старих библиотека на Западу била стварана нормалним, поступним нарастањем, ниједну која би сачувала континуитет књижних фондова од почетка писмености до новијег доба“.⁵ О „лаичким“, личним библиотекама стичу се сазнања на основу записа у књигама које су поједине личности поседовале. Тако је нпр. учињен покушај реконструкције библиотеке деспота Стефана Лазаревића.⁶

Појавом штампарије начин умножавања књижног фонда српских библиотека није се много изменио. Наиме, појава штампарије припада раздобљу када се српски народ налазио под турском влашћу и, стога, она није могла на српским просторима одиграти улогу која јој је припадала, те се књиге и даље појављују у виду рукописа све до појаве савремених библиотека.

Формирање црквених библиотека у савременом смислу у Срба почиње првих деценија 18. века. Од свих савремених библиотека најстарија је Библиотека Српске Патријаршије у Београду⁷.

Београдско - карловачки митрополит Мојсије Петровић (1713-1730) основао је у Београду прву Библиотеку, која је служила као централна библиотека Српској Цркви, не само у Београду, већ и на целокупном простору где су Срби живели у границама тадашње Аустрије.⁸ Ова библиотека значајна је и због тога што су по угледу на њу касније осниване библиотеке под окриљем српских црквених општина: општинске и школске библиотеке и читаонице.

⁴ Д. Богдановић, *Стара српска библиотека*. У: Студије из српске средњовековне књижевности; избор и предговор Т. Суботин - Голубовић, Београд 1998, стр. 7-8.

⁵ Д. Богдановић, *Стара српска библиотека*, стр. 8.

⁶ Т. Корићанац, *Дворска библиотека Десиоша Стефана Лазаревића*, Београд 2006.

⁷ У литератури најчешће фигурира назив *Патријаршијска библиотека*, који ћу и ја овде користити, ређе *Патријарашка библиотека* или, како је данашњи званични назив, *Библиотека Српске Патријаршије*.

⁸ О настанку и раној историји Патријаршијске библиотеке види: Д. Руварац, *Историја Архиепископско - Митрополитско - Патријарашке библиотеке у Сремским Карловцима*, Срем. Карловци 1919; Љ. Дурковић - Јакшић, *Најстарија библиотека у Београду*. – Гласник, бр. 1, Београд 1970, стр. 9-19. У осврту на настанак ове библиотеке ослањам се на њихове радове.

После упокојења патријарха Арсенија III Чарнојевића 1706. године, у његовој заоставштини у Будиму нашле се и 14 књига. Егзарх патријархов Василије односи у Карловце „транквилион – поученије, цароставник рукописни, књига Максим грек, законик“. Попис ових књига дао је повода Д. Руварцу да изнесе мишљење: „Ово је, дакле, основ и почетак данашње Митрополитско - Патријарашке Библијотеке“.⁹ Он, истина, не наводи доказе да су ове књиге чиниле зачетак Патријаршијске библиотеке, чак ни доказе о томе да су ове књиге и пренете у Сремске Карловце. А да је постојала библиотека у Београду „коју је митрополит Мојсије Петровић установио, и која је доцније спојена са заосталим књигама из патријарха Арсенија Црнојевића“¹⁰ несумњива је чињеница за Руварца. Наиме, из једног протокола из 1717. године сазнаје се да је митрополит Мојсије, који је за време аустројско - турског рата у сандуцима слао на разне стране своје ствари из Београда, у двору београдском оставио неколико књига.¹¹ Ипак, иза ове следи друга Руварчева констатација: „1737. марта 29. пренео је митрополитов ексарх Јосиф Стојановић (потоњи владика костајнички) библијотеку из Београда у Карловце. Преносом је овим ударен темељ данашњој Архиепископско - Митрополитско - Патријарашкој библијотеци у Карловцима“.¹² Међутим, ни овим тврђењем, које само потиरे оно прво, није, по мишљењу Љ. Дурковића - Јакшића, решено питање решено питање оснивања библиотеке: „Није позната судбина књига из заоставштине патријарха Арсенија III, које су се налазиле у Будиму 1706, јер се не зна да ли су и кад пренете у Срем. Карловце. У списку ствари архиепископске резиденције у Срем. Карловцима, сачињеном 1. априла 1733, изричито се каже, да се у једном офарбаном простом дрвеном орману, са бравом и кључем, налазило „1 свјежањ књига благословителни патријарха Арсенија“.¹³ Ако су ово књиге патријарха Арсенија III, које су остале у Будиму, не значи да је њима основана библиотека. Јер, у поменутом списку ствари у резиденцији у Срем. Карловцима, од 1. априла 1733, нема ни помена о некој библијотеци резиденције, као што се то каже за библијотеку резиденције у Београду у списку ствари састављеном 1. марта, такође 1733... Све ове скупине књига вођене су у списку засебно једна од друге, и то махом као заоставштине појединаца, и оне нису сачињавале једну целину, тј. библијотеку резиденције, о којој нема ни помена“.¹³

Љ. Дурковић - Јакшић наводи доказе о постојању Библиотеке у митрополитском двору у Београду.¹⁴ О овој Библијотеци, за коју се не зна када је тачно основана, постоји податак из 1728. године. Реч је наиме о записима на грчком језику из рукописне „Литургије“ која се чува у Патријаршијској библијотеци под сигнатуром Рс 101. У првом запису, на предњем подставном листу, налази се податак о настанку овог рукописа: „Ова грчко - латинска Златоустава Литургија преписана

⁹ Д. Руварац, *Историја Архиепископско - Митрополитско - Патријарашке библијотеке у Сремским Карловцима*, Срем. Карловци 1919, стр. 6.

¹⁰ Д. Руварац, *Историја Архиепископско - Митрополитско - Патријарашке библијотеке*, стр. 6.

¹¹ Д. Руварац, *Историја Архиепископско - Митрополитско - Патријарашке библијотеке*, стр. 6.

¹² Д. Руварац, *Историја Архиепископско - Митрополитско - Патријарашке библијотеке*, стр. 10

¹³ Љ. Дурковић - Јакшић, *Најстарија библијотека у Београду*, стр. 17-18.

¹⁴ Љ. Дурковић - Јакшић, *Најстарија библијотека у Београду*, стр. 13-15.

је у Будиму од господина Јоана Јоана 1726, у месецу октобру, по налогу преосвећеног митрополита и архиепископа београдског православног народа, који је под царском влашћу, господина, господина Мојсеја Петровића. У Пешти 1726, новембра 25[“]. На последњем листу рукописа, после завршетка основног текста, стоји запис на грчком у коме се говори о својини рукописа: „Из библиотеке архиепископске катедре у Београду 1728. октобра 10[“]. Овај запис, дакле, изричито наводи да је у резиденцији архиепископске катедре у Београду постојала библиотека. Сачуван је из 1733. године опис ове Библиотеке која се налазила у приземљу Новог митрополитског двора.¹⁵ Зачетак данашње Патријаршијске библиотеке, можда и идејни, ваља видети у заоставштини патријарха Арсенија III Чарнојевића. Током времена ова Библиотека је увећавана, како библиотекама Арсенијевих непосредних наследника, тако и библиотекама епископа, чија је заоставштина до 1769. године припала митрополији у Карловцима.¹⁶

По мишљењу Љ. Дурковића - Јакшића, у први фонд ове Библиотеке ушле су књиге грчких епископа, свештенства, добијених из Русије и купљених од руских трговаца књигом. У овај фонд ушле су и књиге митрополита Мојсија, јер после његова упокојења нису нађене књиге које би њему припадале, а зна се да је располагао извесним бројем књига. По списку из 1735. године, у библиотеку митрополије донето је 15 књига из Карловаца. На основу ових, али и други проверених доказа, Љ. Дурковић - Јакшић закључује: „Према томе, на основу досада познатих чињеница, садашњу Патријаршијску библиотеку основао је Београђанин, митрополит Мојсије, после доласка у овај град 1713, и у Новом двору одредио јој је просторију у коју је смештена најдаље 1730, када је било довршено приземље тога двора[“].¹⁷

Љ. Дурковић - Јакшић види „сродство“ Патријаршијске библиотеке са библиотеком патријаршије у Пећи. Наиме, у рукописној збирци Патријаршијске библиотеке под сигнатуром Рс 174 чува се „Тактикон“ који је, што се сазнаје на основу записа, купио на Светој гори српски патријарх Максим и приложио је Патријаршији у Пећи. Ова рукописна књига доспела је у руке патријарха Арсенија III, што се такође види из записа у њој, који ју је понео, вероватно, са другим књигама, па је отуда, не зна се када, доспела у Патријаршијску библиотеку.¹⁸

Патријаршијска библиотека имала је бурну историју, коју је делила са бурном историјом српскога народа. Иако се наследник митрополита Мојсија, митрополит Вићентије Јовановић (1731-1737) носио мишљу да подигне посебну зграду за библиотеку,¹⁹ она је због аустријско – турског рата и надирања Турака према северу пренета, 29. марта 1737. године, из Београда у Карловце. Овим чином она је спасена од пропасти, јер су Београдским миром из 1739. године реке Сава и Дунав постале граница између Аустрије и Турске. Од тога времена Библиотека се развијала у Карловцима. До 1776. године нема ближих података о Патријаршиј-

¹⁵ Љ. Дурковић - Јакшић, *Најстарија библиотека у Београду*, стр. 13, 15.

¹⁶ Р. Миљковић, *Патријаршијска библиотека у Ср. Карловцима*. – Гласник, год. XXI, бр. 7, Београд 1940, стр. 263.

¹⁷ Љ. Дурковић - Јакшић, *Најстарија библиотека у Београду*, стр. 18.

¹⁸ Љ. Дурковић - Јакшић, *Најстарија библиотека у Београду*, стр. 18-19.

¹⁹ Љ. Дурковић - Јакшић, *Најстарија библиотека у Београду*, стр. 16.

ској библиотеци. На основу једног писма из 1752. године сазнаје се да је Мојсије Путник, доцнији карловачки митрополит (1781-1790), био библиотекар ове библиотеке.²⁰ За живот Библиотеке значајна је 1769. година када је донета уредба да књиге сваког упокојеног архијереја улазе у састав Митрополитске библиотеке.²¹ Карловачки митрополити водили су рачуна о Библиотеци. Два параграфа Илирске Деклараторије из 1779. године прописивала су да се строго води рачуна о чувању и унапређењу Библиотеке од стране свих наследника на катедри Карловачке митрополије. По овоме, сваки наследник морао је инвентарски примити библиотеку са свима драгоценостима и пажљиво је прегледати.²² За време митрополита Мојсија Путника Библиотека је, услед нових ратних неприлика, била пренете у Сент-Андреју, али је 1791. враћена опет у Карловце,²³ када је митрополит Стефан Стратимировић зове „Народнија библиотека“, 1828. године позната је под именом „Народно - архиепископска библиотека карловачка“, а 1903 „Народна библиотека карловачка“.²⁴

Један од најзаслужнијих за развој патријаршијске библиотеке је митрополит Стеван Стратимировић (1790-1836), у чије се време она скоро удесетостручила. Одмах по избору за митрополита извео је израду новог инвентара. Око 1810. године састављен је, под његовим надзором, каталог његове личне библиотеке, коју је припојио Патријаршијској библиотеци (садашња сигнатура Рс 466), али је своје књиге водио засебно и имао посебног библиотекара за њихово вођење и чување. Он је за Библиотеку набављао књиге на тај начин што је у Бечу и Пешти имао своје људе који су га обавештавали о издању књига и о томе које се од њих могу добити, па су они по његовој жељи исте и набављали. Митрополит Стратимировић је за Библиотеку набавио 3602 дела и у њима оставио свој потпис, калиграфски написан.²⁵

За време буне 1848. и 1849. године, за време митрополита Јосифа Рајачића, Библиотека је заједно са народном архивом и библиотеком главног народног одбора испред Мађара била пренета у Београд. У Београду је остала до 1859. године,²⁶ када је враћена назад у Карловце и извесно време била смештена у приватној кући Васиљковића, јер је стари „Мали двор“ био срушен а у међувремену је рађена нова зграда. За време митрополита Јосифа Рајачића извршено је 1854. године, од стране државне власти и народних асистената, ново нумерисање књига. Нумерисање је рађено на посебним цедуљама на којима је стајала година нумерисања и број књиге.²⁷ Касније је архимандрит Иларион Руварац уредио библиотеку по струкама и формату и на сваку књигу ставио број, за сваку је написао цедуљу – листић са тачним насловом, под којим бројем и у коме се одељењу она налази, а 1879. године

²⁰ Д. Руварац, *Историја Архиепископско - Митрополијско - Патријаршијске библиотеке*, стр. 11.

²¹ Б. Ђирковић, *Библиотеке Српске православне цркве*. У: Српска православна црква 1219-1970, Београд 1971, стр. 412.

²² Н. Лазаревић, *Библиотека Српске Патријаршије* – Зборник Богословског факултета, св. II, Београд 1951, стр. 540.

²³ Д. Руварац, *Историја Архиепископско - Митрополијско - Патријаршијске библиотеке*, стр. 14.

²⁴ Љ. Дурковић - Јакшић, *Најстарија библиотека у Београду*, стр. 16.

²⁵ Д. Руварац, *Историја Архиепископско - Митрополијско - Патријаршијске библиотеке*, стр. 18-19.

²⁶ Р. Миљковић, *Патријаршијска библиотека у Ср. Карловцима*, стр. 264.

²⁷ Н. Лазаревић, *Библиотека Српске Патријаршије*, стр. 543.

на основу ових цедуља састављен је протокол књига Патријаршијске библиотеке.²⁸ Иларион Руварац је своју личну, изузетно вредну и богату библиотеку, присаједилио Патријаршијској, и она се данас, у целини, као његов легат, налази у канцеларији управника Библиотеке.²⁹

Карловачки патријарх Лукијан Богдановић поставио је 1911. године Димитрија Руварца за библиотекара Патријаршијске библиотеке, који је одмах приступио њеном уређењу. Он је, задржавши Иларионову поделу књига по струкама, за сваку књигу која није имала листић написао листић, исти број ставио је изнутра на корици књиге а споља налепио нове цедуљице са бројем. Тако су сада књиге у сваком одељку почињале бројем 1. Листиће је поређао по азбуци и тако добио азбучни каталог. Такође је на сваку књигу и на сваки рукопис утиснуо печат библиотеке на насловном листу, а на важнијим и унутра. Том приликом је саставио и нови протокол по азбучном реду аутора и у њега унео сваку српску књигу и то са насловом књиге, под којим се бројем и у коме одељку налази. По истом принципу Димитрије Руварац је уредио библиотеку свога брата Илариона и библиотеку Захарија Орфелина која је у Патријаршијску библиотеку смештена 1894. године. Непосредно пред Први светски рат у Библиотеци је били 5945 дела са 10.008 свезака, Орфелинова библиотека имала је 102 дела у 135 свезака, рукописни фонд садржао је 214 рукописа и 28 Рајићевих.³⁰ Уједињење Српске цркве 1920. године затекло је Димитрија Руварца на управи Патријаршијске библиотеке у Сремским Карловцима, који је на тој дужности остао до 1928. године. Први патријарх обновљене Српске патријаршије Димитрије оставио му је одрешене руке у старању о уређењу Патријаршијске библиотеке у Сремским Карловцима. Димитрије Руварац је посебну пажњу посветио прикупљању књига ове библиотеке несталих за време Првог светског рата.³¹ Библиотека се тада налазила у левом крилу Патријаршијског двора у Сремским Карловцима,³² а уочи избијања Другог светског рата у згради иза Патријаршијског двора, која се погрешно назива „Стари двор“.³³

Првог патријарха уједињене Српске цркве наследио је 1930. године патријарх Варнава Росић (1930-1937). Његовим старањем подигнут је у Београду нови Патријаршијски двор, који је постао ново седиште српског патријарха, а Патријаршијски двор у Сремским Карловцима, у коме је остала и Патријаршијска библиотека, добио је музејски карактер. Сеобом двора у Београд, патријарх Варнава је пренео и своју личну библиотеку. У Београду су затечени остаци старе Митрополитско - патријаршијске библиотеке и библиотеке београдског митрополита Михаила и патријарха Димитрија. Наиме, у Београдској митрополији још од 1815. године започето је са сакупљањем српских и страних књига у овој установи, и до 1915.

²⁸ Д. Руварац, *Историја Архиепископско - Митрополитско - Патријаршијске библиотеке*, стр. 21.

²⁹ З. Недељковић, *Порједи Библиотеке Српске Патријаршије*. У: Манастирске и црквене библиотеке: зборник радова са стручног скупа одржаног у Градској библиотеци у Руми 1. октобра 2009; приређивач В. Петровић, уредник Б. Шијаковић, Београд, Рума 2010, стр. 14.

³⁰ Д. Руварац, *Историја Архиепископско - Митрополитско - Патријаршијске библиотеке*, стр. 23.

³¹ Н. Лазаревић, *Библиотека Српске Патријаршије*, стр. 545-547.

³² Н. Лазаревић, *Библиотека Српске Патријаршије*, стр. 547.

³³ Љ. Дурковић - Јакшић, *Прилози историји стварања Патријаршијске библиотеке*. – Гласник, год. LXVII, бр. 10, Београд 1986, стр. 239.

године створена је библиотека која је бројала преко 7650 дела.³⁴ Током првог светског рата ова библиотека је скоро потпуно страдала, а патријарх Димитрије отпочео је са њеном обновом. Из затечених фондова патријарх Варнава је формирао, поред Библиотеке у Сремским Карловцима, нову Патријаршијску библиотеку при двору у Београду и посветио јој је посебну пажњу имајући намеру да од ње створи репрезентативну библиотеку модерног типа.

Библиотека у Сремским Карловцима сада се, за разлику од Патријаршијске библиотеке у Београду, звала „Стара архиепископско - митрополитско - патријаршијска библиотека у Сремским Карловцима“. Увиђајући њен значај и вредност, патријарх Варнава је желео да је обнови и прошири, те је у тој намери у њој поставио за сталног библиотекара Владислава Мајевског. Мајевски је још за живота патријарха Варнаве прошири библиотеку припојивши јој Библиотеку старе Карловачке богословије и Библиотеку богословског друштва „Слога“ а потом, у време патријарха Гаврила Дожића (1938-1950), и Библиотеку из Патријаршијског двора у Београду. На тај начин настала је једна целина – Патријаршијска библиотека у Сремским Карловцима и у Београду.³⁵ Мајевски је књиге ових библиотека очистио, нумерисао, класификовао, инвентарисао и израдио азбучни и стручни каталог.³⁶ На захтев патријарха Гаврила, 1940. године, комисијским прегледом је утврђено да је књижни фонд патријаршијске библиотеке у Сремским Карловцима и Београду износио око 50.000 књига. Осим тога, у њој су се налазили 300 рукописних књига и 200 рукописа, међу рукописима је било и 12 томова рукописа Јована Рајића и неколико рукописа Орфелинових.³⁷ Библиотека у Сремским Карловцима била је смештена у пет соба у згради иза Патријаршијског двора, књиге су биле збијене и поређане у два реда на сталажама које је обновио Никанор Грујић 1872. године.³⁸ Ово стање изискивало је потребу за подизањем наменске зграде за Библиотеку. По налогу патријарха Гаврила а по плану архитекте Ђорђа Танацковића, подигнута је 1940. године, са јужне стране Саборне цркве у Сремским Карловцима, лепа и солидна зграда за смештај Патријаршијске библиотеке.³⁹ Међутим, почетак Другог светског рата омео је усељавање патријаршијске библиотеке у њену ново-сазидану зграду.

Други светски рат донео је Патријаршијској библиотеци велика искушења и невоље. Окупаторске усташке власти из тзв. Независне државе Хрватске имале су за циљ уништење њених фондова и тиме уништење писаног културног блага српскога народа ствараног вековима, као сведочанство његова постојања и културе. Међутим, интервенцијом појединих хрватских интелектуалаца, који су имали са знања о томе да се у њеним збиркама налазе књиге не само православне провенијенције, већ и друге везане за хришћанство уопште, као и вредне књиге из других

³⁴ Б. Ђирковић, *Библиотеке Српске православне цркве*, стр. 414.

³⁵ Н. Лазаревић, *Библиотека Српске Патријаршије*, стр. 547-548.

³⁶ Сажети преглед класификације са бројем књига, рукописа и часописа, види: Н. Лазаревић, *Библиотека Српске Патријаршије*, стр. 548-550.

³⁷ Р. Миљковић, *Патријаршијска библиотека у Ср. Карловцима*, стр. 264.

³⁸ Н. Лазаревић, *Библиотека Српске Патријаршије*, стр. 550.

³⁹ Љ. Дурковић - Јакшић, *Прилози историји стварања Патријаршијске библиотеке*, стр. 239.

области, одлучено је да се књижни фонд заплени и што је за коришћене да се задржи а што није да се уништи. Усташке власти су стога делегирале 40 језуитских калуђера са задатком да све прегледају у патријаршијским и манастирским зградама и да све што они одреде буде пренето у Загреб.⁴⁰ Транспорт књига, заједно са каталозима и инвентарним књигама, обављен је у отвореним железничким вагонима, у јесење кишно доба, те су многе оштећене тако да нису више биле за употребу, док је изванредан број, након прегледа у Загребу, уништен. Главнина књижног фонда Патријаршијске библиотеке, као и књижни фонд осталих српских библиотека и културно-уметнички предмети из опљачканих српских манастира, предата је Свеучилишној библиотеци.

По завршетку Другог светског рата предузете су мере да се врати све оно што се може наћи. Српска Православна Црква желела је да се све то врати оним власницима од којих је и опљачкано, тј. црквама, манастирима, епархијама и Патријаршији. Свети архијерејски синод је јуна 1945. године именовао Љубомира Дурковића - Јакшића за библиотекара Патријаршијске библиотеке у Сремским Карловцима и стављено му је у задатак да припрему за Библиотеку зграду сазидану 1940. године за ту сврху, како би се у њу могле сместити књиге и архивалије које би се нашле у Загребу. Међутим, у ту зграду, као и у друге патријаршијске зграде, биле су се уселиле цивилне и војне власти. За проналажење опљачканих црквених ствари, за њихов превоз из Загреба у Београд и смештај у зграду Патријаршије, заслужан је Радослав М. Грујић, пензионисани професор Универзитета, а око одбране од преотимања и растурања тих предмета од стране српске власти заслуге постао се скопски митрополит Јосиф Цвијовић, који је у то време замењивао одсутнога патријарха Гаврила.⁴¹ Свети Архијерејски Синод је, уз сагласност Министарства унутрашњих послова тадашње Југославије, послао у Загреб Радослава Грујића да пронађе од стране усташа опљачкане црквене српске драгоцености. Он је у Загребу пронашао „око 40 камиона“ тих драгоцености, смештених „у Хрватском музеју за умјетност и обрт, у Свеучилишној књијници, у Земаљском архиву и у Гипсотеци“.⁴² За пребацивање црквене имовине из Загреба у Београд Југословенска армија ставила је на располагање радну снагу, камионе и железничке вагоне. Први вагони стигли су на београдску станицу 6. маја 1946. године. Одатле је, уз присуство представника Српске Цркве Радослава Грујића и делегата Министарства Србије Наде Андрејевић - Кун и Милутина Гарашина, црквена имовина превожена у зграду Патријаршије.

Враћањем црквене имовине у Београд нису престале тешкоће које су је пратиле током рата. Наиме, Министарство просвете Србије известило је Свети Архијерејски Синод да ће, по смештању враћених ствари у просторијама Патријаршије, бити „образована Комисија која ће све пренете предмете расподелити на оне који

⁴⁰ Б. Ђирковић, *Библиотеке Српске православне цркве*, стр. 416-417.

⁴¹ О невољама и препрекама приликом враћања књига и црквених ствари из Загреба, преписци црквених и државних власти и предлозима за реконструкцију књијжних фондова Патријаршијске библиотеке, види: Љ. Дурковић - Јакшић, *Прилој историји стварања Патријаршијске библиотеке*, стр. 240-250.

⁴² Љ. Дурковић - Јакшић, *Прилој историји стварања Патријаршијске библиотеке*, стр. 241.

су још потребни за богослужење и црквене сврхе и на оне који сада имају културно - историјски и уметнички значај, па ће се први суксесивно враћати црквама и манастирима, чије су власништво, према томе како се те цркве и манастири оспособљавали буду за црквене функције, а други ће се спремати за излагање и чување при Државном музеју за уметност, при Народној библиотеци и Државном архиву“.⁴³ Оваквој одлуци оштро се супротставио Свети Архијерејски Синод Српске Цркве на челу са митрополитом скопским Јосифом, јер је она била не само анти-црквена него и изван оквира свих правних норми, пошто је држава на овај начин насилним путем одузимала оно што је било власништво Српске цркве. Нешто касније тај сукоб је превазиђен, након чега је од стране Српске Православне Цркве образована Комисија која је приступила сређивању враћених црквених ствари из Загреба.⁴⁴

На сређивању Патријаршијске библиотеке радили су професор Светозар Душанић и библиотекар Љубомир Дурковић - Јакшић, уз учешће професора Јована Велимировића и Јована Дајковића. Ратом разорену Библиотеку било је тешко средити, а нарочито стога што се радило на томе да се обнови њено првобитно уређење и тако књижни фонд доведе у онај ред који је био пре Рата. Ово је чињено из два разлога: прво, да би се лакше установило које књиге недостају и друго, да се сачува форма посебних библиотека које су ушле у састав Патријаршијске библиотеке, како би се овим сачувао њихов културни, национални и историјски значај.⁴⁵ Враћањем у првобитни ред Библиотеке установљено је да је за време рата нестало 1380 књига, међу којима су биле и врло вредне, као на пример, читава група књига из области медицине, које ни до данас нису враћене из Загреба.⁴⁶

Љубомир Дурковић - Јакшић поднео је 29. октобра 1947. године извештај у коме је изнео план рада, шта је урађено и шта треба даље радити. У том извештају, о плановима за будући рад, између осталог стоји: „По коначном завршетку посла на сређивању оних свих књига које су донете из Загреба, прикључиће се општој Библиотеци и онај део Патријаршијске библиотеке, која се налазила у Патријаршији у Београду, и то опет на тај начин што ће се њена картотека укључити у централну картотеку. Тек када ово буде готово биће тада једна средишна општа Патријаршијска библиотека, састављена од више мањих посебних библиотека са својим посебним инвентарима и свим посебним елементима, који ће чувати њихову историјско - културну и црквено - националну вредност, али које ће преко централног каталога чинити јединствену Патријаршијску библиотеку. У овој Патријаршијској библиотеци, пошто се среди, издвојиће се све оне књиге од веће вредности, као и рукописи, и сместиће се у специјалну за то собу, која је за то већ предвиђена...“.⁴⁷ Овом извештају приложена је и „Скица уређења Патријаршијске библиотеке“. Одлуком Светог Архијерејског Синода из 1947. године одлучено је да се Библиотека донета из Загреба споји са Библиотеком која је пре Другог светског рата била

⁴³ Наведено према: Љ. Дурковић - Јакшић, *Прилој историји стварања Патријаршијске библиотеке*, стр. 244.

⁴⁴ Љ. Дурковић - Јакшић, *Прилој историји стварања Патријаршијске библиотеке*, стр. 244-247.

⁴⁵ Љ. Дурковић - Јакшић, *Прилој историји стварања Патријаршијске библиотеке*, стр. 248.

⁴⁶ З. Недељковић, *Пориреј Библиотеке Српске Патријаршије*, стр. 15.

⁴⁷ Љ. Дурковић - Јакшић, *Прилој историји стварања Патријаршијске библиотеке*, стр. 249-250.

у згради Патријаршије у Београду, где се и сада налази. У лето 1947. године, после извршене ревизије и израђених каталога, Патријаршијска библиотека у Београду оспособљена је за рад.⁴⁸

У Патријаршијској библиотеци у Београду налазе се обједињени фондови Библиотеке из Сремских Карловаца и Библиотеке из Београда. Основу њених фондова, од самога почетка, чине легати, пре свега патријараха и архијереја, али и знаменитих Срба који су своје личне библиотеке даровали Библиотеци. По броју књига Патријаршијска библиотека можда није међу највећима,⁴⁹ али по значају књижног фонда који чува, нарочито старих књига и рукописа, једна је од најбогатијих библиотека у Срба. Када је Народна библиотека у Београду припремала ретроспективну библиографију српске књиге од 1868. до 1941. године, у Патријаршијској библиотеци пронађене су 2382 књиге које се нису могле наћи у другим југословенским библиотекама.⁵⁰

Од значајнијих библиотека у састав Патријаршијске библиотеке ушле су следеће: Библиотека Илариона Руварца, Библиотека Захарија Орфелина, Библиотека Богословског училишта у Сремским Карловцима, Библиотека Богословског друштва „Слога“, Библиотека Богословије Светога Саве, Митрополијско - патријаршијска библиотека из Београда, Библиотека патријарха Варнаве, Библиотека протестивана Стевана Ђурђевића, Библиотека архимандрита Стефана Илкића⁵¹ и посебне библиотеке српских патријараха. Такође, Библиотека поседује изузетно вредну збирку рукописних књига – у највећој мери ћириличних, али и писаних на латинском, грчком, немачком, мађарском, румунском, арапском и коптском језику – које припадају периоду између 13. и 19. века, у оквиру које је издвојена рукописна збирка Јована Рајића.

Како је књига од самих почетака била, како сам на почетку и нагласио, најважније средство ширења вере, културе, националних обележја једног народа и знања уопште, и како су, гледано на српску социокултурну средину, настале у српским средњовековним манастирима представљајући данас непроцењиву културну баштину Србије, Матица народна – Српска Православна Црква – чини напор да српску књигу сачува и српској националној свести поново представи. У том правцу усмеривши делање, Управа Патријаршијске библиотеке, благословом Светога Архијерејског Синода, покренула је два научно-истраживачка пројекта. На челу оба пројекта налази се њихов идејни покретач Управник Библиотеке мр Зоран Недељковић.

Први научно - истраживачки пројекат под називом *Дијигитализација, ревизија и сиручна обрада рукописног фонда Библиотеке Српске Патријаршије* има за циљ да изврши научну обраду рукописног фонда ове Библиотеке на начин који до сада није рађен – извршиће се анализа сваког рукописа и дати њихов потпуни опис по

⁴⁸ О функционисању Библиотеке види: П. Ракић, *Патријаршијска библиотека*. – Гласник, год. LXXV, бр. 2, Београд 1994, стр. 30-31.

⁴⁹ Примера ради, Библиотека је у својим књижним фондовима 1970. године имала 112.670 књига са 327560 свезака - томова, 420 рукописа и 587 годишта старих новина. Види: Б. Ђирковић, *Библиотеке Српске православне цркве*, стр. 417-418.

⁵⁰ *Патријаршијска библиотека у Београду*. У: Енциклопедија православља, књ. 3, П-Ш, Београд 2002, стр. 1440.

⁵¹ О овим библиотекама види: Б. Ђирковић, *Библиотеке Српске православне цркве*, стр. 413-416.

свим захтевима и стандардима савремене археографије. Формирана је шесточлана научна Комисија за реализацију наведенога пројекта састављена од научника из више области, а као резултат прве фазе рада Комисије сачињен је *Инвентар рукописа Библиотеке Српске Патријаршије*.⁵²

Други научно - истраживачки пројекат Библиотеке Српске Патријаршије под називом *Истраживање и прикућвање српских рукописа у иностранним збиркама* има за циљ научну обраду српских средњовековних рукописа у јавним и приватним иностраним колекцијама.⁵³ Научна комисија формирана за реализацију овога пројекта, а коју чине професори Београдског Универзитета: Бранислав Тодић и Зоран Ракић са Филозофског факултета, Ирена Шпадијер са Филолошког факултета и Зоран Ранковић са Православног богословског факултета, као и Владан Тријић, виши археограф Одељења за археографију Народне библиотеке Србије, обрадила је до сада познате српске рукописе који се чувају у Чешкој и резултате рада публиковала у монографији под насловом *Српске рукописне књиге у Чешкој*.⁵⁴ Комисија у наведеном саставу обрадила је српске рукописе који су, стицајем разних околности, доспели у рукописне збирке у Словачкој⁵⁵ и Мађарској, а тренутно ради на обради српске рукописне заоставштине у Аустрији.

Првим корацима на реализацији наведена два научно-истраживачка пројекта, Управа Патријаршијске библиотеке отпочела је са систематским описом и проучавањем старих српских рукописних књига које се налазе у њеном депоу или су похрањене у страним збиркама. Окупљени научни кадар својим истраживањима дошао је до значајних резултата, а публикације које су проистекле из њиховога рада донеле су, осим репрезентовања научној јавности самих резултата истраживачкога рада, и одређено профилисање и поновно сагледавање у светлости нових научних чињеница и напретка археографије. Репрезентовање резултата ових истраживања доприноси проширивању и продубљивању знања о једном делу српске богате културне баштине.

У светлу ових резултата и историјских догађаја последњих деценија, догађаја везаних за опстанак српскога народа и његових културних тековина, стиче се утисак да се више него икада указује потреба за евидентирањем, описивањем и прикупљањем српског рукописног наслеђа које је похрањено у збиркама под окриљем саме Српске Цркве. Патријаршијска библиотека, као матична библиотека Српске Православне Цркве, треба, по својој природи, да има улогу онога који инспирише, подстиче и усмерава на такав рад, која ће све резултате сабирати на једном месту и чинити их доступнима, у одређеном приступном формату, свеукупној јавности. Само тако, благословом Светог Архијерејског Синода, уз постојање јасног плана рада и истраживања, систематизације истраживачких подухвата, научни рад-

⁵² З. Ранковић, В. Вукашиновић, Р. Станковић, *Инвентар рукописа Библиотеке Српске Патријаршије*, Београд 2012.

⁵³ Овакав пројекат наишао је на позитиван одјек у јавности; в. *Српска живица у расејању* (Ј. Беокловић), Политика, 30. март 2009, стр. 09; *Сакућенији писане сјоменике културе* (С. Букумировић, Писма читалаца), Политика, 3. април 2009, стр. 15.

⁵⁴ И. Шпадијер, В. Тријић, З. Ракић, З. Ранковић, *Српске рукописне књиге у Чешкој*, Београд 2015.

⁵⁵ Приликом рада на опису српских рукописа у Словачкој, у Мартину су пронађена српској науци до сада непозната писма Вука Стефановића Караџића: *Srpski rukopisi iz Slovačke*, Danas, 9. decembar 2012.

ници – вољни да своје знање, време и хтење ставе у службу осветљавања достигнућа српске културе – неће снагу расипати на мање пројекте и истраживања, иако не мање вредна, већ на централни и јединствени пројекат. Управа Патријаршијске библиотеке учинила је иницијални корак и не треба на томе да стане. Потребно је, у следећем кораку, да добије подршку свих релевантних научних и Црквених институција на реализацији овде изнете идеје – да Патријаршијска библиотека буде основна или централна, исходишна и увирна, Институција под чијом ће се матичношћу проучавати српска рукописна баштина похрањена у збиркама под окриљем Српске Православне Цркве.